

ISHOPANISHADBHAŚHYA

By

NALIN M Bhatt, M A

The Author of

Nalini Parag (Gujarati Kavya Saugrah)
Purushasukta Gujarati Bhashya (Gujarati)
Sankhya Karikasradish Bhashya (Sanskrit)
Jogasutra Bhatta Bhashya etc. (

[1991

From —

मणिराव मणिराव भट्ट

चीतलमाता रोरी

घरसाह

To

अथापेणम्

सुहृद्भूतैर्मातुलै रामचन्द्रै
दिष्टोऽसकृद्वाह्मये प्रेमतन्त्रैः ॥

भूयात्तेषां, भाष्यशब्दार्थरूपैः
पूजा, रम्यामोदयुक्तप्रसूनैः ॥ १ ॥

सुभाष्यस्रगियवद्वा प्रफुल्लैरर्थगन्धिभिः ॥
शब्दपुष्पैस्तयातुष्याद्द्विरेफो गन्धलिङ्गसुधीः ॥२॥
प्रत्यभिज्ञापक भूयाद्भाष्य जन्मनि जन्मनि ॥
आवयोरिति देवेश मार्थयेऽहमुहुर्मुहुः ॥ ३ ॥

। भवदीय नलिन शर्मा ।

॥ अथ विशेषवक्तव्यम् ॥

भारतीयधर्मस्य द्वावंशौ सनातनतौ दृश्येते । मन्तव्यांशोऽनुष्ठे-
यांशश्च । तत्रानुष्ठेयांशे तान्नदुःखचिदपि विरोधो विलोक्यते । आनु-
ष्ठविककर्मफलपः सर्वैरेयानुष्ठेयो यथाधिकारम् । नहि वेदप्राप्तकर्मकरणे
स्वातन्त्र्यमस्ति कस्यचिदपि । मन्तव्यांशे तु सर्वे रजतन्त्राः । विविधा
हि प्रतिपत्तयो विलोक्यन्तेऽप्यारो । तथा च चार्वाकमारभ्य वेदान्तपर्य-
न्तानि सर्वाणि मतानि प्रचलितानि । आदेहवादाद्वाऽऽज्ञातिपादं
मतवैचित्र्यं, पोषणं च सहिष्णुत्वञ्च च स्वल्पं गौरवास्पदम् । नहि भार-
तीयान् विहाय कुत्रचिददृष्टेयं सहिष्णुता, प्रज्ञास्वातन्त्र्यकविश्व । अशक्या
स्वल्पं फस्याश्चिदपि जाते प्रगतिः प्रज्ञाविकासविरह्यने । विचार-
स्वातन्त्र्यं हि स्वामजातिदेशोच्चतिष्ठन्नम् । अतिरोहितश्च मेद' सुभीनां
स्वतन्त्रतास्वच्छन्दतयो । स्वातन्त्र्यं स्वविविध्यते न स्वच्छन्दता ।

न च वाच्यं लोकायतिको निर्दुःखो वेदान्ती च स्वप्रयत्नेनैव
इति । सर्वबाधोपपादनाय हि जगति साधना-पुषलम्यन्ते । ईश्वरनिरा-
चिकीर्षुल्लोकायतिकरत प्रतिपिपादयिषुश्च वेदान्ती स्वैष्टप्रमाणपुरस्सरवैव
प्रवर्तते । यो यच्छूद्र स एव स । सत्त्वानुरूपश्च सर्वस्य निर्णयः ।
यादृशी यस्य बुद्धिस्तादृशी तस्य चिन्ता । चिन्तानुसूतश्च तत्त्वविमर्श ।
रुदनुत्तरि च तस्य दर्शनम् । सचतारतम्येन तत्त्वनिश्चयतारतम्यमपि
जायते । तथाच विवेकशूद्रो सत्या तत्त्वस्फुरणमपि विशदतरमविज्ज्वल
भवति । अमञ्जवीवैद्यरूपतत्त्वत्रितयस्थाचिन्तिको निर्णयो वेदान्तेषु
पठम्यते । विवेकपराकाष्ठमारुढा हि वेदान्तिन । अतस्तेषां निर्णयोऽप्या-
सतया गृह्यते लोके ।

एव चार्वाकवेदातिनौ तत्त्वज्ञानरेखाया अन्तिमौ बिन्दू । अभज्ञा
 हीयं सोपानपद्धतिस्तत्त्वज्ञानस्य । तस्याथार्वाकमत पूर्व वेदान्तमतश्च
 पश्चिम पदम् । निन्दन्तु चार्वाकज्ञाः स्तुवन्तु च वेदान्तिनम् । सत्यं तु
 सदवस्थमेव यन्नारोहति वेदात्त चार्वाकमनारूढ । पूर्वं चार्वाकस्ततश्च
 वेदात्तो भवतीति क्रमोऽनुभव सिद्धः । देहध्यानात् आत्मानं वेदात्तो ।
 यो हि देहं तिस्फुरते न स आत्मानं विन्दते । यथाऽत्मानं हिनस्ति न स
 प्रहृत्युत्थस्तु गुरुः । अप्युदयनि श्रेयसमुपयमपि हि प्राप्तव्यम् । तमोश्च
 विरोध एव नास्ति । अतएव दृष्टैस्तादृशी जीवनसरणिराशेषिता यथो-
 मयमपि सिध्येत् । कर्मज्ञानयोः कमस्तमुच्चयस्तेषामभिप्रेतः । देहादि
 निर्वर्त्यानि कर्मणि वित्तशुद्धिमुपायामज्ञानयोग्यतामार्पादयति ।
 आत्मज्ञानाच्च मुक्तिः । आत्मज्ञानमर्था हि किञ्च नितिलक्ष्मणा कल्याण-
 दृन्दस्य ।

किञ्च । यौदुहितेव पुमणेरात्मज्ञानस्य पूर्वगामिनी च भक्तिः ।
 अनुमवाकिञ्च ज्ञायते यन्नोदेति ज्ञानं भक्तिविरहे । भक्तिधर्मतेनिरोह-
 कर्मणः । अत एव कर्मभक्तिज्ञानानां सदैव सादृश्यम् । एकमर्था-
 रिथतः सम्बन्धं त्रयाणां बिन्दतेकलम् । विरोधकल्पनश्च सम्प्रदाया-
 कृष्टचेतसामनुश्रवसत्त्वानां सैदुनितदृष्टिजम् ।

सर्वेषां कृते वेदोदितकर्मकरणपास्तन्त्र्यमपि गूढाभिप्रायेण विहि-
 तम् । कर्मानुसारिणी हि बुद्धिरिति सर्वतः न सिद्धातः । विधिदृष्टं कर्म
 सस्करोति व्यष्टिं समष्टिश्च । संस्तुता अप्युदयमभ्युदये । अप्युदिता च
 तत्त्वज्ञानं लभते । तत्त्वज्ञानाच्च मुक्तिः सर्वथाऽतिक्रामितां बिन्दते पार-

म्पर्वेण । अतः कर्मानुष्ठानपारतन्त्र्यं निखिलस्यापि प्राणभृद्दुर्गस्य
श्रेयस्कृतं भवति ।

तदिदमात्मज्ञानं सर्वासां सुपानिपदा विषयः । कलुषीकृतञ्चासां
सिद्धान्तरहस्यं सम्प्रदायाकृतमानसैरियत्स्मर्यते । अतः साक्ष्ययोग
गीतादिसम्भिता मन्त्राणामन्तरङ्गसंगतिं सम्यग्विचार्योपनिषद्दार्ढ्या-
विष्णुर्महोऽन । यदत्र पूर्वाचार्यैर्विस्मयादीव भाषातिरोभविव्यतिरसमा-
हितेन विमर्शनेति श्रद्धाऽस्माकिनी । तथापि यदत्र स्खलनं स्यान्मति
मान्यप्रसूतं तादृशान्यन्ते तत्रमवन्तो वेदसिद्धातवेचारः सूत्रमधियो
विद्वांस इत्याशास्ते—

श्री शु. एषादस्यं
मन्दवाचरे
१९९१
गीतासमाप्ता स्टीट
वटसाह

विदुषामनुचरो
नलिनशर्मा ।

॥ ईशोपनिषद्भाष्यम् ॥

योगेश्वरमहं वन्दे कृष्णं तं पार्थसारथिम् ।

येनोद्धृतो महामोहपङ्कमघ्नो हि पाण्डवः ॥१॥

तं साक्षात्कृतधर्माणमपरं शाङ्करं महः ।

प्रबोधोदयकर्तारं मुनि वन्दे हरिं गुरुम् ॥२॥

प्रणम्य पितरौ प्रेम्णाः भक्तिपूर्णेन चेतसा-

भाष्यकारान्हृदिभ्यात्वा, स्वविज्ञानविशुद्धये-॥३॥

ईशोपनिषदो भाष्यं यथामतिं करोम्यहम् ।

तेनचान्तःस्थितो देवः प्रीयतां परमेश्वरः ॥४॥

हरि ॐ ॥ नमो भगवते वासुदेवायोपनिषद्गोदोर्गो ॥

अनेकशस्त्रोपशस्त्रप्रभिन्नासु नानाविधासु विद्यास्त्वध्यामविद्या,
सर्वत्र श्रेष्ठा महत्तमफलदायकत्वादिति हि प्रसिद्धम् । श्रेष्ठत्वं चास्या
मोक्षफलकत्वात् । मोक्ष हि फल तत्त्वसाक्षात्कारमिकाया अप्याम-
विद्यायाः । तच्च सर्वेभ्य फलेभ्य इतरविद्योद्भूतेभ्य श्रेष्ठं नियचा-
शुद्धवागिरतिशयवान् । तथान या. काश्च विना अस्मिन्मण्डले
प्राण्युपकाराय प्रवर्तिता सर्वगुह्यहितैर्महद्भि सर्वास्ता अनिरुत्थामिन्य-

सातिशयाच्च फलदृष्ट्योपायदृष्ट्या चाशुद्धिसम्भिन्नाः । नित्यनिरति-
 शयशुद्धमुखप्राप्त्यर्थं हि प्राणिना ज्ञेयम् । नच तादृशं सुखं कुत्र वर्तते
 कुत्रचावेष्टव्यमित्यस्य ज्ञानं सर्वेषामस्ति । शुस्कार्थमितस्ततो धावतो
 विविधोपायान् योजयतो मध्यएव कालप्राप्तता नीयतो दृश्यते ।
 तामिमां सर्वेषां प्राणश्रुतां स्वभावसिद्धां सुखविज्ञतां वीक्ष्य, करुणैक-
 निष्ठया भगवतो वेदा, अनायासेनाल्पायासेन वा कर्मतेषां तत्सिद्धि-
 रस्यादिति कृत्वा सनातनविमो ह्यौ पन्थानौ प्रवर्तयामासुः । कर्ममार्गो
 ज्ञानमार्गश्च । उपायोपेयमावेन वर्तमानविमो ह्यौ सर्वेषामविशेषेणाभ्यु-
 दयनि श्रेयससाधकौ । तदाद्देहापुन वाऽभ्युदयार्थं कर्म । यथापथाऽर्थं
 'विहितैर्कर्मकारी भवति' तथा तथाऽभ्युदयोऽपि श्रुत इत्यस्य । कर्मजैव-
 सताऽयं परो वा लोको जन्म । कर्मसु च सर्वास्मान्भ्यामभिज्ञाना
 विद्यानां समावेशः । कर्ममूलश्चाभ्युदयो बरेण्यतरोऽपि फलदृष्ट्या क्षयी
 सातिशयोऽशुद्धश्च । तथा हि गृहपुत्रादिकं सुखसाधनमैहिकं स्वपुरुष-
 कारिणोऽजितमेपि प्रवृत्तिं । पुण्योपचयजित स्वर्गमपि तावधिकम् । नापि
 'मरैर्धर्मनात्मनोऽभिक्रमा मानं न तु' लयति । प्रायेण लोके तथैव दृष्टत्वात् ।
 तत्राहपि 'त्वतोऽधिकतरं सत्तासपन्नं शसितारं वीक्ष्य सास्यः सपयते ।
 'किंताभ्युदयमूलेषु कर्मसु रागादिदोषादिदत्तमप्यस्यैव । दहिदोषरहिता
 प्रभृतिरूपपयते कस्यचिद्वै शानिनः । अतः कृत्वा कर्माणि विहितानि
 न विचार्योत्तिष्ठेत्वा स्वभावं परीक्ष्य विरमति तेभ्यः । निस्तथाद्दुष्टमुख-
 शीघ्रनाय यतते । अदुष्टमुखोपलब्धिश्च परमात्मनि तिष्ठति । नद्याविदित्वा
 'परमो मान स यमुत्सवतिः' सिध्यतीति भगवतो वेदाउचैवोचयति
 "तमेवविदित्वाऽतिशुभमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाये"ति ।

परमा मनोऽनुमृतिश्च विवेकनिर्भरा । अतो देहादिप्रकृत्यन्तेभ्यः पदार्थे-
भ्यः प्रायशामनस्तयोश्च परमा मनो विविक्ताविच्छिन्नज्ञानार्थं सर्वे वेदान्ताः
प्राप्तव्यन्ते । सत्र विहितकर्माचरणं चित्तशोथनद्वारेण परमा मज्ञानसोपानं,
न च तद्विरहे ज्ञानावाप्तिरिति वृत्त्या, यजुर्वेदे नवविंशदध्यायपर्यन्तं
कर्माणि सिहितानि। तत्र येददृष्टकर्माचरणार्थं शुद्धसत्त्वं, कर्मगतिषु विचि-
त्रास्तु विरक्तमा मनोऽभ्यस्य प्राणमपश्यन्तस्मानुभयतुभूपुमानयायाभ्यां
प्रस्फोटयति भगवान्वेदश्च वारिशतमेऽप्यायं । तमिदं यजुर्वेदस्य
चत्वारिंशत्तममध्यायमोक्षोपनिषत्प्राप्ता प्रस्थापयन्ति वेदविद्वांसः । इयं
चोपनिषत्तिरित्येदान्तानां मूलं, बीजस्वरूपेण सर्वं वेदान्तसिद्धान्ता-
भस्यां मथिता इत्याचक्षते परिणतपियोवेदवेत्तारः । तमिमां सृष्टिज्ञान-
विशुद्ध्यर्थं द्रष्टव्ये न स्यात्कालकामाय मत्तं सहायोगयन्तु । गुणः
साक्षात्तवेदान्तार्थाः योगविशिष्टाः १०८ वैदिकमुनय, उद्भूतिवन्तु
इति प्रतिभापुत्रैकमूर्तयो वेदान्तरहस्यवेत्तारः साक्षात्तवायां, उद्भासयन्तु
ज्ञानतोतः सर्वकामप्रदाः भगवन्तोऽन्तर्यामिणश्चेति ।

पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।

पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥

ॐ शान्ति शान्ति शान्ति ॥

ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत् ।

तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यस्विन्नम् ॥१॥

पदार्थः—

ईशेति, ईशानन्दस्य, ईशान्तोर्निष्पन्नस्य तृतीयान्तं पदमोक्षेणे
 व्यर्थकम् । आवास्यम् आच्छाद्यम् । ईश्वरेण किमाच्छाद्यमित्याकाङ्क्षा
 यामाह । इदं सर्वम्—आह्वात्सर्वशब्दसामिध्याच्चसविकाराप्रकृतिः
 इदं सर्वमितिपदद्वयं स्वयमेव व्याख्यासि वेद—यत्किञ्चेति । यत्किञ्च-
 यत्किञ्चित् ; जगत्यां—पृथिव्यां—जगत्यामित्युपलक्षणं सर्वस्यविकारजा-
 तस्य । जगत्—गच्छतीतिजगत्—परिणामशीलमितियावत् । तथा
 चायमर्थः । हे अधिकारिन् ! प्रकृतौ यत्किञ्चिपरिणामशीलं
 स्यादिदेशदवाच्ये तत्सर्वमीश्वरेणाच्छादय । ईश्वरं सर्वत्राच्छा-
 दय किं त्वया कर्तव्यं यावदायुः ? इतिचेत् । तेन—ईश्वरेण, त्यक्तेन—दत्तेन
 ज्ञानप्रसादाद्येन परबैराम्येण, मुञ्जीयाः—आमानं पालयेथाः
 अन्यत्र मा गृह्यः—गृहिं तुप्या माकार्याः । अयमर्थः सर्वत्रेश्वरदर्शना-
 न्म्यासिनस्तव चेदयुधानस्यासमाधिच्छिद्रे चानादिवासनाया बलवत्ता-
 द्प्रकृते प्रलोभनं स्वात्तदा मागृह्यः—तत्र रज्जनामके प्रलोभने गद्धीमा-
 ण्याः । गद्धीनिवृत्तये त्वया किं भाव्यमिति चेत्कस्यस्त्विदमिति ।
 धनं—स्वं—प्रकृतिः कस्य—मम परस्मैवेयं सविकाराप्रकृतिर्भूता भवति
 भविष्यति वा ? न कस्यापीय वशवर्तिनी नित्यस्थायिनीच । अतस्तृण्ये ।
 मुञ्चमामात्मप्रपन्नम् । एवं भावयतस्तव सर्वेऽनर्थाः प्रसन्तिमुपया-
 स्यन्तीश्वरपरं ज्ञानं आदिश्यवत्प्रकाशयिष्यति ॥ १ ॥

अथ शाप्यम्ः—

हे मद्र ! साधुत्वया कर्माचरितं मयोपदिष्टम् । परीक्षितं च
 कर्मणां फलमानसस्तत्पर्यन्तजनिदायकम् । निरीदयच तेषां फलानुतां

तेशुद्धसत्त्वस्वमासादितवानस्यलंबुद्धिमपरां । अथाधिकृतस्वमा म-
ज्ञाने । एतदुपदिश्यात्स्वमा मज्ञान इति वेदपुरुष आत्मज्ञान प्रदर्शयत्य-
धिकृतेनुमुक्तय ईशावास्यमित्यादिना ।

हे विरक्त ! समाधिनिष्ठ ! ईश्वरेण सर्वमाप्तायम् । कोऽयमी-
श्वरोमद्विष इति चेन्मोमात्स्यम् । क स्याद्योऽनन्तविस्तारा प्रकृतिमिमां
प्रेरयेत् । न च त्वं प्रकृतिप्रेरयिता । देहांदिनियमनेऽयशक्तत्वं
प्रकृतिं गुरुत्वरसम्भा नात्त्रयिष्यसीतिरिक्तं वचः । न च स्वयं प्रकृतिः
वेद्यावती । तथा ह्यवचेन जडत्वात् । न हि जडे स्वतन्त्राप्रकृतिरुप-
पद्यते । दृश्यते चेद विस्मयावहं जगन्नियमेन प्रवर्तमानमनिष्टम् ।
न हि तद्विलोक्यते यच्छासनमतिक्रामेत् । अगद्विघरणहेतवो नियमाद्य-
नियमदातारमनुमापयन्ति । योऽयं जगद्विघरणहेतु स एव ईश्वरो-
जीवप्रकृत्योर्नियन्ता स योराषास्य । शब्दं च प्रमाणमल्पेवेक्षरसाधकम् ।
ईश्वरपरा हि सर्ववेदा । भवति चार्थ प्रत्यक्षविषय सुमाधौ । अलौ-
किकश्च समाधिप्रत्यक्षम् । अतस्त्रिविधैरपि प्रगापैरोक्षर प्रसिद्धः ।
आगामानुमानाचार्योपदेशादधिगतं त साक्षात्पश्येत् पुरुष । दरीन्
च तस्य न स्वरूपज्ञानं विना संभवति । किं स्वरूपं तस्य सहीति चेत् ई-
शुः । क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरासृष्ट पुरुषविशेष ईश्वर इति सपूर्णं
रुक्मण तस्य । अविद्याद्यग्निनिवेक्षात् सावा तरभेद्विभाः क्लेशाः
पञ्च । क्लेशमूलानि शुभाशुभकर्मणि विविधानि । तेषां कर्मणा विपाको
जात्यापुमोगः । विपाककृतवासनाश्चाशयः । अविद्यादिभिरपरासृष्टः—
अलिप्तः पुरुषेषु सदैव विशिष्टः सदैव मुक्तः सदैवोत्तमः पुरुष ईश्वरः ।
अविद्याविशहादादिविद्वत्कर्मादितः तत्तद्वज मायुर्भोगशून्यः । अतोऽ-

स्मदादिवरेहेन्द्रियादिशून्यः । ज्ञानरूपात्वादानन्दरूपः । नहि ज्ञाने
शोकसदभावः । शोकस्याज्ञानमूलत्वात् । ईश्वरस्तु ज्ञानस्वरूपः ।
अतः सच्चिदानन्दरूपो देव इति फलितम् । किञ्चान्यत्* । सम्यग्ज्ञानं
संपूर्णयोगाद्ज्ञानानुष्ठानस्थिरताजन्यमस्मदादीनाम् । पुरुषविशेषाद्गोश्वर-
स्थितुतत्त्वभावसिद्धम् । अतः स्वरूपतोऽसंगोऽपि देवो भूतानुकम्पया
सर्वकल्याणगुणसंपन्नो भवति । तथा च भगवान्निर्वैरः सर्वभूतेषु
प्रेमपूर्णादभारणालयः । अहिंसासिद्धाच्चित्तरमोगाहसिद्धीनामन्तर्भावात्
सर्वसिद्धिनिष्ठितो देव इत्यनुसन्धेयम् ।

तेनैतच्छेनेच्छेण सच्चिदानन्दविग्रहेण सर्वमाच्छाद्यम् । अयं
भाष । पूर्वं तस्य वर्णनं संपाद्यम् । योगसेवया सः साक्षात्कर्तुं पात्र्यते ।
तीव्रतमयोगसेवयाऽऽविर्भवतीश्वरः हृदयगुहायां । ईश्वरदर्शनाच्चास्मिता
नश्यति । अविद्या च पलायिष्यति । ततश्चेष्टरं स्वयमेव सर्वं द्रक्ष्यसि ।
तदैवेश्वराच्छादनम् । जगति जगद्व्यादिनाशसमकाश एवेश्वरपुष्पपुद्गल-
लोच्छादनमोक्षरथः ।

एवमीश्वरदर्शनमर्तव्यता प्रदर्श्य, न हि सर्वेषां तद्दर्शनं सहसा
भवतीति मनसि विचार्य, परवैराग्यपराकाश कर्मस्यापदवर्जितपराप्रदर्शनं
तद्दर्शयति कृपया । तेन व्यक्तेनमुञ्जीया इति । योगाभ्यासकाळे
तत्तत्प्रेर्यत्रभ्यर्च्य तेनेश्वरेण भाविप्रमादितेन, त्यक्तेन-दत्तेन ज्ञानप्रसा-
दादयेन परवैराग्येण मानमुञ्जीयाः पालयेमादिति । “तेषां सतत-
युक्तानां भजतां श्रीनिपूर्वकम् । ददामि बुद्धियोगं तं येन
माहुपयान्ति ते ॥ तेषामेवानुसम्भार्यमहमब्राननं तमः ।
नाशयाम्यात्ममावस्यो ज्ञानदीपेन भास्वते” इति योगेश्वरोक्ते ।

अनुभववलाध । परवैरुष्य हि वज्रादपि कठिनतमं ससृतिदुःखापसारक-
 दुर्मये कवचम् । साधकः परवैरुष्यसन्नद्धः सततमात्मनः सरक्षेत् ।
 मृदुपरवैरुष्यमेदिका चतुष्पा प्राप्नुवती । अथ निष्ठु वशीनमपि स्वमार्गा-
 ध्यावयति । अतः परमार्थमार्गमात्रिण मध्य एव चेत्तयति भगवान्वेदः ।
 हे सुभद्रधरः । मागृधः । यदा कदाचिद्व्युत्थितचित्तो मूया -- प्रकृतिश्च ।
 त्वा सर्वस्वजिह्वीर्षुमाहृष्यादतिरमणीयप्रलोभनेन त्वा मा गृधः तुष्णीं ।
 मा कार्षीः तद्विषयम् । पुनरनिष्टप्रसङ्गात् । कथं कार्या तुष्णेति चेदनया
 भावयता । कस्यचिद्वनमिति । कस्य सम परस्य वेदं धर्मं प्रकृति-
 रूपम् । हे मातुः प्रकृते । दृष्टासि मया । नावयोरस्तिकश्चिन्तय ।
 कथं मा रोमयसि । मुञ्च माम् । एवं भावयतः पुनरपि समाधिरुप-
 स्थास्यति । परमामप्रतिष्ठं भविष्यसि न ततः पुनराममिष्यसि ।
 परमात्मनिष्ठा च मोक्षः । अतएव विमोक्ष्यस इति ॥ १ ॥ १

एव प्रथमेऽन्वये परमा माऽक्षय्यमुस्तराशिर्ज्ञानसम्बन्धेति साधितम् ।
 ज्ञानलभ्यक्षेदीश्वरः कुतः कर्माङ्गकः । न हि ब्रह्मसाक्षात्प्राप्तिं
 कर्माणि दृष्ट्वा सेव्यानि । एव चेच्छङ्कते न त्वयावेदरादान्तः सम्पु-
 र्ज्ञातः । न हि कर्माणि वृथा विहितानि । कर्मकुर्वत एव दोषकालान्तरे
 मापि कृतः सम्पद्यते । न हि सत्यान्तरतः शान्तेऽभिनिवृत्ते । स्यान् हि
 जाड्यं तमोमूलम् । ज्ञानश्च साक्षादाविर्भवति । सत्त्वतमसोश्च विरोधः ।
 अतः सात्वोद्रेकस्य स्थैर्याय च कर्माण्येव फलान्यानीतिविषये ।

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतः समाः ।

एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्मलिप्यते नरे ॥ २ ॥

पदार्थः—

तुर्वन्-निर्वर्तयन्, एव-अनेन फलमिसन्धि प्रतिपिप्यते । इह-
अस्मिन् कर्मभूमौ देहे, कर्माणि-सर्वाणि कर्तव्यानि । शतसमाः-माव-
दायुः, जिजीविषेत्-जीवितुमिच्छेत् पुरुषः । एव-उक्तप्रकारेण
निष्कामतया कर्माणिकुर्वन् यत्तमाने त्वयि नो, कर्म-कर्मफल जात्यायु
मौगलक्षण न लिप्यते-न सम्प्रते-न बन्धक भविष्यति । इतः-फलमि-
सिंघरहितत्वात् कर्मयोगात्, अयथा-मिन्नः-इतरः कर्मवीर्यशैथि य-
सपादक उपायान्तरो नास्ति । तथाच फलमिसिंघरहितानि कर्माणि कुर्वता
त्वमाऽऽयुर्भेदव्यम् । नहि निष्कामकर्मकरणादव्योपायान्तरोऽस्ति येन
कर्मकेप कालव्यप्यसि । अतः कुरु कर्माण्यसङ्गतप्राययाशकौति ॥२॥

अथ भाष्यम्—

ज्ञानमहात्म्यमुपपन्नम् । अथ ज्ञानसाधन कर्म स्तौति । नहि
कर्माणि मुखा मिहितानि । नापि ज्ञानकर्मणोर्विरोधो विपद्यते । स यमनयोः
समसमुच्चयोऽशक्यस्तथापि कमसमुच्चयस्त्वस्येव । स एव चात्रोप-
दिश्यते । नहि वेदाः कर्माणि प्रतिषेधयति । अपि त्वासाकिं निषेध-
यति । रागादयोर्विरोध । न तु ज्ञानकर्मणो । दोषविज्ञाद्येव
निसिद्धानि कर्माणि निपुणैरपिनिर्वर्तितानीति त्वेन । त्वेनसमदृष्ट्या
कृतानि कर्माणि निर्दोषान्येव भवन्ति । नो चेत् कथं पूयपादैः
शङ्कराचार्यैर्निःसङ्काशः परोपकरण एव नीतम् । ज्ञानमार्गपुरस्कृतार
इमे महत्माना क्षणमपि न स्वानुदुष्टं निन्दन् । अतो न कर्माणि ज्ञान
विरोधीनि । अपितु ज्ञानसञ्चिदानि । अतएव स्पष्टादिशन्ति भगवतो
वेदा भ्रमस्काय पुरुष तुर्वनेनेयादि । इह कर्मभूमौ कर्माणि निर्वर्त-

यन्नेव यावदायुस्त्वया शेतव्यम् । नच वृतेषु कर्मसु फलदृष्टिर्विधातव्या ।
 यतः फलेसकः कामकारेण निवृण्यते जन्तुः । निष्कामकर्मसेविनस्तव
 समस्तकर्माणि शुक्ले धनकल्पानि भविष्यन्ति । समिद्धेन ज्ञानस्फुलिङ्गेन
 समतायोगोत्पादितेन च सपदि भस्मत्वं प्रयास्यन्ति । अतस्त्वं योगं गीतो-
 पदिष्टमातिष्ठ । एवं कुर्वति त्वयि कर्मलेपो, न भविष्यति । इतः कर्म-
 योगादितरो मार्ग एव नास्ति येन त्वं कर्मकल्परं त्यक्ष्यसि । ऋते च
 कर्मवीर्यशैथिल्यान्नानन्दोदयः । ज्ञानविरहे च न ध्रुवमुत्पत्तिः । अतस्तावत् ।
 कर्माण्यातिष्ठ ॥ २ ॥

अथ येषाञ्चेतसि कैश्चर्मस्य विपरीतोऽहो हृदोन्मूलो, ये च कर्माणि
 सत्त्वशोषकानि निन्दन्ति ताप्रव्याहः—

असूर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः ।
 ताँस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति येकेचात्महनोजनाः ॥३॥
 पदार्थः—

असूर्या इति, सूर्याः—विद्वान्प्राण्याः; असूर्याः—अविद्वान्प्राण्याः ।
 तान्—प्रसिद्धा—अन्यथादृष्टाः, ते लोकाः—लोकयन्त्रे—हरकते—मुच्यन्ते
 कर्मफलानि तिलोकाः—देहाः—योनिविशेषाः ; कीदृशास्ते ॥ अन्धेन
 तमसाऽऽवृताः—मात्रेण तमसा—अज्ञानेन, आवृताः । तान्—लोकान्—
 निवृण्वन्निविशेषान्, ते—अज्ञानाज्ञाननिम्नाः जनाः—मानवा—जीवाः
 येके—येकेचन, च—यत् । आत्महनाः—आत्मघातिनः—विहितरीत्या
 कर्माकुर्वाणा सत्त्वशोषकानि प्रतिपन्नविद्यासमृद्धवत्सत्तत्त्वआत्मानं शुद्धं
 महीमसमिव कुर्वाणा आत्मानं सन्तं तिरस्कुर्वन्ति, अतस्त आत्महना

इति कथ्यन्ते । ते प्रेत्य-वर्तमानं देहं परित्यज्य अभिगच्छन्ति-
प्राप्नुवन्ति । तथा च येकेचन जीवा आध्यात्मिनः स्युस्त इतः प्रेत्यतोलू-
लोकान् प्राप्नुवन्तियेऽविद्वद्वाप्याः गार्हाज्ञानपरिपूर्णाः सन्ति ।

अथ भाष्यम्:—

संक्षोचितहस्तपादादिकेन्द्रियं पुरुषं, नैष्कर्म्यस्य परां कोटिं प्राप्य,
परप्रत्ययनेयाः पुरुषा मण्डने । न च कर्माकरणाश्रयकर्म सिद्धयति ।
कर्मैव कुशलं नैष्कर्म्यस्य हेतुः । यो हि विनैव विहितकर्माचरणमिन्द्रि-
याणि प्रपीड्य, "सिद्धा मे निष्कर्मता, किमे प्रयोजनं कर्मभिः" इति
मत्वा जदात्मने, तं प्रति श्रुतिराह 'अन्धं तम' इत्यादि । हे भुम्भ ! नृणु ।
ये के च पुरुषा इह तगोऽभिभूता अकर्मण्या भवन्ति तेऽन्धं तमो
नजन्ति । कुतः ? । यतस्त आध्यात्मिनः । आध्यात्मश्च न वस्तुतः,
तस्य निष्कवात् । तथापि स्वतः शुद्धमात्मानमुपकर्माचरणैस्ते मलोन्मसं
पुर्षन्ति । कर्मसामर्थ्याच्चोद्यावच्चप्रपञ्चेपुष्पाम्यते सैरसम् । यदियं नित्य-
स्यात्मनः संसृतिचक्रे प्रक्षेपणं तदेवात्मनो घातः । सकामकर्ममिच्छात्मा
देहादेहं व्रजति । आश्रमः सृष्टिवारणं च निष्कामकर्मनिवर्ग्यनम् ।
साम्प्रदायःऽऽश्रममूलम् । अहिंसादयः कर्माणि चेत्परविहितानि । तानि हि
विद्यशुद्धिं सम्पाद्य पुरुषं चरममार्गेऽधिकारं प्रापयन्ति । अतोऽप्याप्तमत
केन्द्रमुक्तिं कामयते ॥ हिंसीरामानम् । प्रसादयैनं शुक्लकर्मभिर्निष्कामि-
सन्निवर्जितैः । नोचेद् ध्रुवं ते सन्नमोऽविद्वत्प्राप्त्यैर्विनिवेशैः स्याद-
रौंतेः । अतो द्वितीयमन्त्रप्रोक्ते कर्मण्येव तेऽधिकारदति ॥ ३ ॥

भगवतो वेदसमोपदेशं कर्णाद्व्य कश्चिदधिकारसम्पन्नः शुद्धसत्त्वः
पुरुष आत्मनः स्वरूपं जिज्ञासते । तं प्रत्याह

अनेजदेकं मनसो जवीयो नैनदेवा

आप्नुवन्पूर्वमर्शत् ।

तद्भावतोऽन्यानत्येतितिष्ठत्तस्मिन्नपो-

मातरिश्वा दधाति ॥ ४ ॥

पदार्थः—

तदात्मतत्त्वमनेजत्—एजु कम्पने—कम्पने स्वरूपप्युतिः—विकार-
शोछन्वम्—धर्मादिपरिणामत्रयप्रस्तवम्—तदहितम् अपरिणामीति यावत् ।
अत एवैकम्—अभिहितम्—आनन्दस्तम्बपर्यन्तमूतेषु सर्वेषु शुद्धम् ।
सर्वव्यापिबामनस द्रुततरदपि जवीयः—जववचसं—द्रुतमम् । एतत्—
प्रकृतमात्मताव देवा—विषयप्रकाशकत्वाद् देवा इन्द्रियाणि, नानुबन्-
न जातु प्राप्नुवन्ति । कुत ? पूर्वम्—प्रथमतः अर्शत्—गतम्—शतम्—
इन्द्रियाणि यथास्व विषयग्रहणशक्तिदातृत्वेन । सत्—आमतरम् ;
घातत द्रुतगच्छतः, अयान्—मनःप्रवृत्तीन् अत्येति—अतोऽत्यगच्छति,
तिष्ठत्—स्वयं अगचैव । तस्मिन्—आमतरत्वे सत्त्वाधारमूले मातरिश्वा-
बाहुः—कारणे कार्यप्रयोगात्, प्रकृतिः, अपः—कर्माणि अगतप्रसव-
कारीणि—अगदगर्भमिति संक्षेप दधाति—धारयति

अयं भाष्यम्ः—

सात । आध्यात्मिकमिदमात्मतत्त्वम् । शृक्त्वन जगत् परिणामत्रय-
प्रस्तम् । नचेद तथा । इदं अपरिणाभि । अपरिणाभिश्चदेवैकम्—अदि-
श्रितम् । आत्ममिव हि निसिद्धमशुद्धम्—मिश्रितम् । नहितदस्ति
यसंघातयुक्तं न त्वाहोचिते । चिदास्तुस्वामिश्रितः । सपुनर्मनसो

जघीयः । निश्चित्यमाभतत्वंजघीयश्चेतिविरुद्धमुच्यते । त । नेदंस्वरूपतद्वत् । उपाधितरुमयति । जलसंज्ञात्तच्चन्द्रनिम्बवत् । यत्रकुनचिन्मनः पतति तत्राह्मा पूर्वत एव गतो व्यासत्वात् । आत्मतत्वं पुनर्नेन्द्रियप्राप्तम् । इन्द्रियप्राप्तत्वे तस्यजघ्रत्वापत्तिः । तत्तथा मनश्चेतनस्याभावः प्रसज्येत । तथा चात्मस्वरूपप्रतिपादने बद्धपरिकराः सर्वविदान्ता मोघाः यथक्वाथ स्युः । वेदाद्यपरमासाः । न च प्रसिद्धस्यामनोऽपलापो योभ्यः । अतोऽतिमूढममात्मतत्त्वमिन्द्रियेभ्यः परम् । न चाभासोऽप्यस्येन्द्रियाणिग्रहीतुं शक्नुवन्ति । अपि च निरुद्धसर्वेन्द्रियव्यापार एव पुरुष आत्मदर्शनाय प्रभवति । कुतोऽग्रहणमात्मनइन्द्रियैः । यत्तत् पूर्वमर्शत् । तदात्मतत्त्वंसर्वतः पूर्वम् गतम् आत्ममिन्द्रियेभ्यो यथासर्वं शक्तिप्रदातृत्वेन । न हि ग्रहीतुर्ग्रहीतिर्ग्रहणैः । अयादोऽयंग्रहीता स्वयं तिष्ठेद्देश-अविक्रिय एव । विरुद्धमुपदिश्यत इतिचेत् ! किमत्र-चित्रमिवपश्यति । शैलीषुमुपनिपददृष्टृणाम् । आमतार्वं स्वल्परूपतः सर्वधर्मवर्जितमुपाधितरु तस्मिन्विद्वद्भवर्माध्यापातत उपपद्येत् । अतो नात्रकिमप्यसमग्रसम् । तदिदमामतत्त्वं पुनरप्यक्षतया प्रकृतिप्रेरकमिति कथयति तस्मिन्नपइत्यादिना । तस्मिन्नामतत्त्वे सतोक्षमाणे मातरिचा-प्रकृतिरपः संसृच्यमानप्राणिकर्माणि दधाति-धारयति । जगद्भोजं च धर्मं । तं भोजं विस्तारयति फलपर्यन्तं प्रकृतिरोधरेवत्यथ । “मयाध-क्षेपमकृतिः मूयसे सचराचर” मिति योगराट्केय । तथा चापरि-णाभि, सर्वव्यापि, शुद्धमनिन्द्रियप्राप्त्य चेतनं जगतोनिमित्तकारण-मिदमामनम् ॥ ४ ॥

शुद्ध चेतनं जगतः कारणमित्युक्त्या, सम्प्रति जगन्निर्माणं न

यपेच्छं करोत्यपितु जीवकर्मसापेक्षमितिदर्शयतीश्वरस्य कर्मफल-
नियन्तृत्वात्:-

तदेजति तन्नैजति तदूरे तद्वन्तिके ।

तदन्तोऽस्यसर्वस्य तदुसर्वस्यास्य बाह्यतः ॥ ५ ॥

पदार्थः:-

तत्-प्रकृतमामतत्त्वम् । एजति-कस्यगति-कर्मानुसार जीवं
देहादेहं चालयति-प्रापयति । तन् न एजति-जीव ससृष्टिचक्रे भ्रम-
यतीश्वरस्तेनकर्मणा बध्यते न वेत्याकादक्षायामाहृतन्नैजतीति । तेन
कर्मणा तदामतत्त्वं स्वयं न चलति-न स्वामस्थितिभ्रष्टमवति । तन्न
तस्योदासीनत्वात् । नहीश्वरकर्माणि रागद्वेषानुबिद्धानि येन तस्यापि
बन्धः प्रसज्येत । तत् पुनः दूरे-शुद्धातःकरणप्राप्य बाधयिदुपा-
कृष्टकर्मणा कृते दूर एव वर्तते । तत् उ-तपुनः, अन्तिके-अन्त-
र्यामि-वाद्भावितामना कृते स्वामनोऽपि समीपे तद्वर्तते । तत् अस्य
सर्वस्य जगतोऽतः, तच्च सर्वस्यास्य बाह्यतः-अ तर्बहिर्निरतर, चेद-
नामतत्त्वमिति ॥

अथ भाष्यम्:-

तिन्नेन्मन्यसेनान्तोऽसि । आवृतज्ञानोऽसि । नहीचरो मन्त्रयते कमपि
स्वकर्मकरणे । अजस्ता तस्य प्रवृत्तिः । न च लोकस्ता मनामपि
जानाति । गहना हि तस्य गतिः । न च लिप्यत ईश्वर प्रवृत्तिभिः ।
असङ्गत्वात् । नदास्मदादिवत्तरय दुष्टाप्रवृत्तिः । अतस्तरस्तस्तत्तत्तत्
नैजति—स्वतो न विकारीभवतीति । सत्पुनः निष्क्रियाणा कृते दूरम् ।
नहि स्यानस्ताः पुरपास्तत्पश्यति । निष्कामकर्मयोगिनस्तु तदा तत्के
स्वात्मनोऽपि समोपे निभाषयन्ति । यतरस्तस्योत्तर्यामी ॥ ५ ॥

यथा च निर्णीतमामतस्य साक्षात्कार्यं यच्च साक्षात्कारस्य फलं
चरणीयतिः—

यस्तु सर्वाणिभूतान्यात्मन्येवानुपश्यति ॥

सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥ ६ ॥

पदार्थः—

तु—परतु, यः—ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वो यः कश्चिदपुरुषः,
आत्मन्येव यः—परमात्मन्येव न तु ततः पृथक् । सर्वाणिभूतानि—
आत्मस्तम्भपर्यन्तानि विश्वानि भूतानि, अनुपश्यति—गुरुणोपदिष्टेन
दर्शना साक्षात् करोति । च—तथा, आत्मनः—यथा निजात्मा चिदेकरसः
सर्वोपद्रवरहितः कोप्यऽपूर्वमुसृष्टादिः प्रियतमस्तथैव विपीडिकादिमुद्ग-
स्तमन्तुमास्य मन्नापर्यन्तेषु सर्वेषुभूतेषु निगूढ आमाऽपिचिदेकरसः
साक्षी चेतयिता केवलो निर्गुणश्चेवेवमात्मानं प्रपश्यति । तदा ततः—सर्वं
भूतमभूतामदर्शनजदृष्टिमादाभ्यास विजुगुप्सत—न शृणा करोतीति ६ ।

अथ भाष्यम्:—

समत्प्रयोगोऽत्रोपदिश्यते । आसौपग्येनात्र सर्वत्रामदर्शनं स्तूप्यते ।
यथाममात्मा संघातेऽधरो देहादिवुच्यन्तेभ्यः पदार्थेभ्यः स्वरूपतोऽधर्म-
सत्त्वभिन्नो न मनागपि सद्योः संवेदस्त्वर्थैव सर्वेषां मूतानामात्मा । यथा
च ममा मा परमा मनिप्रतिष्ठितस्तस्मिन्परं सुखमुपमुञ्जानस्तिष्ठति
सर्वेषामात्माऽपि तथैव । न हि ऋते परमात्मनः कुत्रचिदस्य सर्वस्य
प्रतिष्ठा । सर्वेषु मूतेष्वामात्मा निरतिशयं पश्यामि । न च क्षुद्रा आत्मा
पिपीलिकाया महोच्चैर्नरस्य । सर्वत्रैकरूप आत्मा । अत एव न घृणा-
मनोऽप्यपते । कुत्र बिजुगुप्तेयम् ? । सर्वा हि जुगुप्ताः सतिशयत्वे-
संजायते । न चाहमात्मनिष्ठोऽन्यस्तु परतिम्नोऽतोमत्तो निकृष्टस्यापि
तिष्ठति । यो हि भेदोऽधमासत्तेऽज्ञानकृतः सः । बह्वपि चेदिमं
भेदं प्रत्यक्षेयं को विशेषो मम कृपणस्य च ? । अतो दुष्टताया
अभावादोषदृष्टिरेव क्षीयति । ततश्च—

विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गविहंस्तिनिः॥

शुनिचैव श्रपाके च मण्डिताः समदर्शितः॥

इति योगेश्वरोक्तिरनितयेतिसिद्धयति ॥ ६ ॥

अथात्मनिष्ठत्वात् संसारोच्छिद्धिं प्रदर्शयति:—

यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवामूदिजानतः ।

तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः॥ ७ ॥

पदार्थः—

यस्मिन्—परमात्मनि, विजानतः—आगतत्वं विशेषरूपेण निर्वि-

विद्विजसतया साक्षात्कुर्वतः पण्डितस्य कदा सर्वाणि-अन्यत्वादित्या-
वरान्तानि भूतानि, आत्मैवाभूत्-परमात्मतयैवद्वयानि भवति । तत्रैकस्य
मनुष्यतः । को मोहः^१ कः शोकः^२—सत्त्वदर्शनादविद्याविच्छिन्नौ,
तन्मूलौ मोहशोकवर्षाविनैरभवतः ।

अथ भाष्यम् —

यदा स्वात्मानं परमात्मप्रतिष्ठं पश्यन् सर्वाणिभूतान्यपि परमात्म-
निष्ठानि पश्यति तदा सर्वेषांभूतानां परमात्मतयैक्यं पश्यतस्तस्य पुरु-
षस्य विगलिताविद्यामलस्य को मोहः कः शोकश्चाविद्योयः^३ । आक्षे-
पेण मोहशोभयोरविद्यासत्तयोरभावमेव दर्शयति ॥ ७ ॥

अथ अथपरमात्मदर्शनपुरुषदृष्ट्या परमात्मनः स्वरूपं विवक्षितः—

सः पर्यगाच्छुक्लमकायमवणमस्नाविरं

शुद्धमपापविद्धम् ।

कविर्मनीषी परिभूः स्वयम्भूर्याथातथ्यतोऽर्थान् व्य-

दधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः ॥ ८ ॥

पदार्थः—

१ सः—विशुद्धचित्तसत्त्वः पुरुषः पर्यगात्—परितः—परमपूरुषमजा-
नत् । किं स्वरूपं तस्य परमपूरुषस्येयाकाङ्क्षात्यामाह शुक्लम्—
सदीश्वरतावज्योतिष्मात्—नैतन्मयस्वरूपम् । अकायम्—कायरहितम्—लिङ्ग
शरीरवर्जितम् । अजम्—अक्षतम्, अस्नाविर—स्नाना शिरा—ताभिः
रहितम्—तथा च स्थूलदेहरहितम् । शुद्धम्—अविनामलरहितम्—कारण

शरीरशून्यमिति । कथं त्रिविधशरीररहितं तदिति चेन्नानस्वरूपत्वात् ।
 अपापविदम्—पुण्यपुण्य समयेऽनुदत्तादिवेकिभ्यः पापम्—कुभाकुभ-
 कर्माविदमिति । स पुनरीश्वर कवि—सर्वज्ञः, मनीषी—अन्तर्धामी,
 परिम्—परितो भवतीति परिम्, तेन तेन रूपेण स्वयमेव लोकार्थ-
 नाविर्भवतीति । स्वयंम्—कारणान्तरानुपपन्नमिति । शाश्वतोभ्यः समाभ्यः
 —मत्तादितः, यायातध्यतोऽर्थात्—यादृशैः पदार्थैर्मान्य तादृशान् एव,
 व्यवधात्—धिरौपेणाकरोदिति ॥

अथ भाष्यम्—

ईश्वरतत्त्वप्रघोतकोऽयं मन्त्रो गमोऽर्थगोपकः । अत एव निदि-
 ध्यासितव्यो मुमुक्षुभिः । पूर्वस्मिन्मन्त्रे सर्वाभिवर्धनं प्रदर्श्य, तद्वत्
 पुरषपर्येश्वरानुभवस्तत्तावत्ता च दृष्टिरत्र प्रदर्श्यते । स पुरुषः परित
 तत्तमीश्वरमपश्यत् । किं स्वरूपं तस्येति पृष्ठः शुक्रमित्याद्यभिदधाति ।
 प्रदर्शितं चास्माभिरिन्द्रस्वरूपमत्रोपदिष्टं प्रथमे मन्त्रे विस्तरेण । अथो-
 त्पञ्चेश्वरवर्धनः पुरुषः किं मनुते तदमिहितं “यायातध्यतोऽर्थाभ्य-
 दधाब्ध्याशतीभ्यः समाभ्यः” इति मन्त्रभागेन । नहि तादृशः पुरुषः
 कुत्रापि कथङ्कारं प्रयुक्ते । कथङ्कारस्य रागद्वेषानुपूर्वकत्वात् । कथं
 तुल्यं कथं च न सुखाक्रियेषा वृष्णाऽऽज्ञाननिम्नस्य पुरुषस्य । नहि-
 विगलितदोषः पुरुष ईश्वरं दूषयति स्वप्नेऽपि । भुम्किं च यदृच्छामार्गं
 विनैव रागद्वेषम् । जानाति सोऽनहि निस्तार गते प्रासङ्गिकमप्यु-
 मयैव जन्मजन्मान्तरे स्पन्दितं कर्म । कथं ततो विनैव भागं मुक्तिं
 काङ्क्षेय । ईश्वरोऽपि तादृशं पुरुषमनुगृह्णाति तितिसादानेन । ईश्वर-

प्रसादेन चाक्षोणभोगेरुसं स्वपयिवा वैष्णवीं पदवीमारोहति । अतः उक्तं
याथातथ्यतइत्यादि । ईश्वरोऽपि स्वमूकमनुगृहीयात् स्वपराङ्मुखं च
निगृहीयाञ्च स ईश्वरोऽपि तु पामरः । ईश्वरस्तु

नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं त्रिभुः ।

अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥

इति न्यायेन न विपमो नाऽपि निर्धृणः । कर्मसंपेक्षा तस्य
प्रवृत्तिः । अतः कर्मानुमारेणैव सर्वं सो व्यवधादिति युक्तं वच । अतः
मुख मे रयाद् दु खं वा न तत्रेश्वरस्य दोषः । एवमनमूयः प्रारब्धक्षय
प्रतीक्षते । क्षपयिचा च सता संपपते ॥ ८ ॥

अथ कर्मशून्या विषामपरोक्षा, विद्याशून्यं च कर्म बन्धावहं ये
सेवन्ते तान्परमार्थभटान् हृषया सन्मार्गं दर्शयति श्रुतिः—

*अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते ।

ततो भूय इव ते तमो यः विद्यायां रताः ॥९॥

पदार्थ —

ये—ये मानवा, अविद्याम्—कलेदाजननीं किञ्चिदकर्मलक्षणांमुपासते—
सेवन्ते, तेऽथ तमः—गाढमज्ञानं प्रविशन्ति—प्रतिफलं ऋच्छति । ये
त—पुनः, विद्यायां—कर्मभूमिमनारूढाया रता—सक्ताः ते ततः—अवि-
दोपासकेभ्य अपि भूय इव तम—गाढतरमन्धकारं प्रविशन्ति ॥

अथ भाष्यम् —

सर्वेण कर्मणा ज्ञानपरिसमापिना भाष्यम् । यकर्म ज्ञानात् न
स्यान्नतकर्मपितु विष्कर्माकर्मवा स्यात् । असौ ये पुरुषा अविद्यामेव
सर्वेष्वप्रदुष्टया भजते तेऽ य तमो व्रजति । अतिपामरमुद्दिश्येदमभिहि-
तम् । अविद्यायामेव लुठतो दृश्यते प्रायेण जना वगच्यविद्यामेव
च सर्वसमाप्तिं न यमाना । अविबोधास्ते फलं च प्रत्यक्षम् । अविद्याया
अविद्यास्तत्तिरेव प्रोद्वधति । अविद्यास्तत्तिरेव आयायुर्मोहाः । सचा-
न्वकारेणैवाज्ञानमकेनाकृतम् । न हि पामरो जतुरविषयोच्छेदनाय
प्रभवति । अत उक्तं मे मानवा प्रतिपल्लमविद्यामेव सेवतेऽर्चिषानेव ते
जतिव । किञ्चायम् । दृश्यते लोके मानवा, रसनाप्रवर्तिशास्त्रप्रधाः
केल्यकर्मविधयः पण्डितमयमाना । पठति ते शास्त्राणि । उपदि-
शति चेत्तरेभ्यः शास्त्रतत्त्व स्पष्टं च शास्त्रतत्त्वपराङ्मुखाः । द्रव्यवि-
स्मरतः, विचारसं, निमग्नजालोऽपि सन्, न हि दत्ते । (सत्यमिच्छा न भवति
ज्योत्स्नार्थप्रवृत्तिः) ये पुरुषा विद्याया रता अपि कर्मयोगमनाहृताः
सन्ति तेषा मतिरविद्याविम्वेभ्योऽपि विरुद्धतरा । आत्मपरव्यञ्जकास्ते
वार्त्तिकका कृद्भूमेव प्राप्नुवन्ति । भूतव्यवहारमहत्पापम् ॥ ९ ॥

विद्याविषयोः सत्ताविक फलं प्रदर्शयति दशमे मन्त्रे —

अन्यदाहुर्विद्ययाऽन्यदाहुरविद्यया ।

इति शुश्रुम धीराणां येनस्ताद्विचक्षिरे ॥ १० ॥

पदार्थः—

अन्यत्—भिन्नं फलम् विधया भवतीति प्राचीना दृष्टार आहुः ।
अन्यत्—भिन्नं फलं; अविधया भवतीति च त एव प्राहुः । तत्—फल-
भेदं ये धीरास्ते नः—अस्माकं विचक्षिते—प्राहुः । तेषां धीराणां
सकाशात् ; इति—एवं शुश्रुम—वर्यं श्रुतवन्तः ।

अथ माप्ययुः—

यादृशं फलमेते पण्डितमन्या अश्रुवते ततोभिन्नमेव फलं भवति
सम्यग्सेवितया विधया । विवेकप्रत्ययो हि विद्याफलम् । शत्रुञ्च अपि
विवेकदून्मा एते । अतः शृणुत रे मानवाः । भिन्नमेव फलं विद्यायाः ।
मा पततैषां चालानां विरतृते चाम्बले । अविधयाऽपि भिन्नमेव
फलम् । तथाहि कर्मस्वपि भेदः । राजसतामसकर्माणि सात्त्विककर्मभि-
रभिभूयन्ते । ततश्च चिरञ्जिर्भवति । तथापि क्षिप्तकर्माण एव दृश्यन्ते
मानवाः । अतो हे मनुष्याः । कर्मसु विवेकं दुरुत । तमिमं फलभेदं
परम्परागतं स्वानुभवसिद्धं च व्याख्यासः । अतः ब्रूषीत ॥१०॥

विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं स ह ॥

अविधया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥११॥

पदार्थः—

यः पुरुषः; विद्यां चाविद्यां चोभयं फलभेदतः वेद—वेत्ति सः
पुरुषः ह—निश्चये; अविधया सात्त्विककर्मलक्षणया मृत्युं—चिता

छक्षणं तीर्त्वा-दृष्टव्यं, विद्यया-विवेकप्रत्ययछक्षणया; अमृतं-
जनिमृतिरन्वयमात्रतत्त्वं; अमृतं-अनुभवति ॥

अथ भाष्यम्:-

यो हि पुरुषो विद्याकर्मणोः क्लृप्तमुत्तमं जानाति स कर्मणा विद-
धुर्हि सम्पाद्य विद्ययाऽऽत्मानं साक्षात्करोति ॥ ११ ॥

गतमग्नस्य योमानुष्ठाने सापन्नमिति स्पष्टम् । अथ योतमार्ग-
स्तुष्टता पुत्र भैतव्यं तद्वर्णयति:-

अन्धतमः प्रविशन्ति येऽसंभूतिमुपासते ॥
ततो भूय इव ते तमो य उ संभूत्या रताः ॥ १२ ॥

पदार्थः:-

ये-योगिनोऽलम्बतुरीयतत्त्वा असंभूति-प्रकृति रम्यामुपासन्त-
स्तत्र रम्यते ते अन्ध तमः-अदर्शनामर्कं तपः प्रविशन्ति । अज्ञाने
प्रसङ्गात् । ये उ-येषुनः, संभूत्या-प्रकृतिविचारे कस्मिंश्चित् प्रतिनि-
विष्टामप्रका रताः-रम्यते ते ततः-प्रकृत्युपासकादपि भूय तमः-
गादतर तम प्रविशन्ति । कार्ये सकरात् ॥

अथ भाष्यम्:-

ये पुरुषा अलम्बसमाधिप्राप्त्याः प्रकृतिष्वेव क्लृप्तमुदयोपासन्तो
रमन्ते, ते तत्र सङ्गाभिरन्यन्ते । जातुनिक्रीडानिकास्तामदस्य-
रताः । ते हि प्रकृतितत्त्वं पराविष्मयः प्रकृतिवस्तुने दृष्ट्वा जीवन्त-

नसाने प्रकृतिवासितान्तःकरणाः प्रकृतावेव लयं यान्ति । भवप्रत्य-
योऽयं निरोधः । अतः सूचना श्रुतेः । न त्वया मनप्रत्ययोऽममप्रजातेः
सेव्योऽपिबुधायप्रत्ययः । ये पुनः प्रकृतिविकार एव तत्त्वबुद्ध्या-
सज्जास्ते विक्रोेषु प्रलयं यान्ति । कारणदृष्ट्या कार्यस्यस्थोऽप्यज्ञाना-
न्धकारस्यापिगाढतत्त्वं युक्तम् । अतो न योगिना विरन्तव्यमातत्त्वोप-
लब्धेरिति भावः । उक्तं हि भगवता यदुनन्दनेन—

यं यं वाऽपिस्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ॥
तंतमेवैति कौन्तेय ! सदा तद्भावभावितः ॥

इति । मायनानुकूला हि स्वावसान्तागतिः ॥ १२ ॥

प्रकृतिविह्वयुपासितफलमेदं विवृणुते—

अन्यदेवाहुः संभवादन्यदाहुरसंभवात् ॥
इति श्रुश्रुम धीराणां येनस्तद्विचचक्षिरे ॥ १३ ॥

पदार्थः—

संभवासंमयपदयोर्व्युत्पत्त्या यथासङ्गं विवृते प्रकृतिपरत्वं हेयम् ।
व्याख्यातपूर्वं शेषम् ॥

अथ भाष्यम्—

अनयोरुपास्थोः फलमेदं योगनिष्ठा महर्षयः प्राहुः । तमिमं
फलमेदं विचार्य मुमुक्षुणा वर्तितव्यम् ॥ १३ ॥

अथोपासितफलं कथं उच्यते उपकारवहं स्थाविर्दर्शयति—

संभूतिं च विनाशं च यस्तद्वेदोभयं स ह ॥
विनाशेन मृत्युं तीर्त्वाऽसंभृत्याऽमृतमश्नुते ॥१४॥

पदार्थः—

यः, संभूतिं—प्रकृतिं, अकारण्युक्तिरत्र ज्ञेयकप्रमादोपादिहेया ।
सा चानुसंधेया । च विनाश—कार्याणां विनाशिरात् कार्यं च वेद—
वेत्ति सफलम् । स—स योगी, ह—निश्चये, विनासेन—कार्योपादितज-
नकलेन व्यागमकेन मृत्यु—अविद्याच्छङ्गा विनाशद्विं तीर्त्वा—उच्छिद्य,
असंभृता=असंभृत्यास्तु यन्नकलेन परब्रह्मणोपरधिकेन, अमृतमा-
प्नोति ॥

अथ भाष्यम्—

यो हि पुरुष प्रवृत्तिं सन्निकृतामुपास्य तत्र विरज्यते स शुद्धः
सन् परापरे पुरष विन्दते ॥ १४ ॥

प्रवृत्तिजघनि कामेन्द्रो न भवति कृतेऽनन्यमके । मक्तिरुपोहि
परमेश नाप्रमेयं योगिनमनुगृह्णाति । कर्मज्ञानसत्त्वेऽपि मक्तिरसं विना
न विलीनायस्मिन्ना । अतः शुद्धहृदयेन सत्यदर्शनेच्छलस्य परमात्मानं
स्तुमादतया विषयेति स्तौति —

हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् ।

तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये ॥१५॥

पदार्थः—

हे पूषन् ।—हे जगत्पोषक । हे भक्तिसाधनेनामपोषक ! सत्यस्य
सर्व परमात्मन मुक्तं—विजस्वरूपं हिरण्मयेन पात्रेण—प्रवृत्तेरतिदेदी-

प्यमानेन स्वातिरूपेण पात्रेण द्रुमीभूतेन; अपिहितं-तिरोहितं वर्तते
तत्-पात्रं त्वं भक्तवत्सलः; सत्यधर्माय-सत्यायै कृतधर्मेण-कर्मणे महं
—मम दृष्टये-दर्शनाय; अपावृणु-अपसारय ॥

अथ भाष्यम्:—

उपायप्रार्थयो योगी विवेकख्यातिं लब्ध्वा तस्या अपि निरुन्धनाय
परमात्मानं प्रार्थयते । अहि ऋते भोक्तृत्ववदभिरदशनं भवति । अतः
स्तौति हे पूषन् । मम दर्शनाय तवमुखोपरि वर्तमानं हिरण्यं पात्रं
त्वं दययाऽपाकुरु । न दिना त्वप्रसादं मे सामर्थ्यं प्रकृतेरन्तिमामङ्गुलिं
हस्तातिरूपां त्यक्तुम् । अतः कुरुदयाम् ॥ १५ ॥

भाषातिशयेन भक्तवशो भवति परमात्मा । अतो भूयोऽपि तं
प्रेमैकहादेन प्रार्थयते ।—

पूषन्नेकपे यम सूर्य प्राजापत्य व्यूह रश्मीन्
समूह तेजः ।

यत्तेरूपं कल्याणतमं तत्तेपश्यामि योऽसौऽसौ
पुरुषः सोऽहमस्मि ॥ १६

पदार्थः—

हे पूषन् !—जगत्पोषक ! एकपे !—अनन्यदृष्टः ! हे यमः—अन-
योमिन् ! सूर्य—विद्वत्प्राप्य ! प्राजापत्य—आवपितः ! तव रश्मीन्
रूपारश्मीन् मयि व्यूह—विशेषेण संयोज्य । तवतेजः—ममाज्ञानदाहं
तवतेजः समूह—अन्यैकोकुरु । अतः ते—यात् तव; रूपं—कल्याणतमं

मद्रतम-मद्गुलतम स्यात् । तत् ते-तव प्रसादात् पश्यामि-पश्येयम् ।
 व असौ असौ पुरुष सोऽहमस्मि-वीप्सा स्नेहातिशयव्यञ्जिका ।
 योऽसावनादितस्त्वत्तो विमुक्त पुरुष सोऽहमस्म्यय त्वा प्रपन्न ।
 अतो मयि दयय ॥ १६ ॥

अथ भाष्यम्:—

आर्तनादपुरस्सर परात्मानं स्तूयात् । भक्त्यावर्जितं स स्वरूपं
 प्रदर्शयति । अतः साधकस्तत्स्वात्मानो विशेषपरिचयं ददाति । हे परम
 पितृ । सर्वज्ञोऽसि तथापि विज्ञापयामि वा । अहं सो यस्त्वत्तो वियोजित ।
 सोऽहं त्वा लम्बस्फुटिरयं प्रपन्न । कृपयाधुनामागुदर ॥ १७ ॥

भक्तिरसनिमज्जनशीलेन त्वया तदाऽपरं किं प्येयम्—

।युरनिलममृतमथमिदं भस्मान्तं शरीरम् ॥
 ॐ क्रतो ! स्मर कृतं स्मर । क्रतो ! स्मर ! कृतं स्मर ॥ १८ ॥

पदार्थः—

वायु-वेद्यत्तिकं मम जीवनम्, अमृतमनिलम्-परमामजीवनं
 भविष्यति । अथ-अपीदं शरीरं मत्मान्तमस्त्वयैव । अतः हे क्रतो-हे
 प्रज्ञाजीविजीव ! ॐ-परमामात्रं स्मर । कृत-कर्मणा कृतमिदं शरीरं
 भर । अनयोर्विवेकं बुरु । उदितविवेकश्च परमात्मानमेव स्मर, कृत-
 उदय कर्माणि च स्मर ।

अथ भाष्यम् —

हे जीव । तव जीवनं परमात्मारूपममृतं जीवनं प्राप्स्यति । हेतुः

२६

चेदुत्तम्यसि ? मुधा मा तत्र रतिं कृथा । यतो भस्मा-तमेव शरीरम् ।
सतएव श्रद्धाजीविन् । परमामानं स्मर । स्मरणेऽपि चेद्विलम्बः स्या-
त्तस्यप्राप्तौ मृगय निज कर्म । शोषयचित्तम् । तदर्थमसकृत् स्मर । एवं
करणात्तवप्रयोजनं सेत्स्यति ॥ १८ ॥

एवं परमामप्राप्तिं ध्रुवा प्रदृश्योपेयादुपाय एव सततं दृष्टि-
तप्येति वृथा सदेव समार्गगमनाय परमात्मानं प्रार्थयित्वा पसंहरति-

अग्ने ! नय सुपथा रायेऽस्मान्निश्चानि देव ! वयु-
नानि विद्वान् ॥

युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नम उक्तिं
विधेम ॥ १९ ॥

हे जगद्गुरो परमात्मन् ! त्वमेव नयनाय योग्यः ।
 त्वत्वं सर्वज्ञः सर्वशक्तिमान् । दीर्घधात्वा । कुटिल्यश्च दयम् ।
 तत्त्वप्राप्तिमार्गं संक्षेप्य । किं कृत्वा । अल्पतः पापकर्माणि कुटि-
 ल्योन्नयित्वा । अस्मान् शुद्धान् कृष्योत्सङ्गे तप गिरामये त्रलय
 पोषयेति । चाग्न्यग्नेन वयं त्वा समर्चयामहे । अग्निश्चैन्यः
 आनी किमपरं लभेत ! । अतोवाक्यसपर्ययं स्वीकुर्येति ॥

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।
 पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥
 । ॐ शान्ति शान्तिः शान्तिः ।

यद्ब्रशुद्धं प्रतिभाप्रसूतं
 गुरोर्दया तन्न मम, प्रमेयम् ॥
 अनासताऽपादकमत्रयच्च
 समैवतल्लेपमुदारसत्त्वैः ॥ १ ॥

विभूतस्थितोदेवो वन्दितः प्रेमभावतः ॥
 ग्यज्ञेनार्चितोऽग्नेन प्रीयतां मे हरिर्गुरुः ॥ २ ॥
 तिश्री व्यग्रोधपुर (वलसाह) वास्तव्य, भट्टोपाध्यायिशास्त्रात्मज
 कल्लिशर्मेणा, एम० ए० पदवीधारिणा, विरचितमोक्षोपनिषद्-
 भाष्यं संपूर्णम् ।

॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥